

معرفی کتاب

اشکالیه الفکر الزیدی فی الیمن المعاصر، قرائة فی القرائات السبع

تراث معتزلة فی العراق

سیدمرتضی عادلی*

عنوان کتاب : «اشکالیه الفکر الزیدی فی الیمن المعاصر، قرائة فی القرائات السبع لتراث معتزلة فی العراق»
نویسنده : عبدالعزیز قائد المسعودی.
انتشار یافته در قاهره، مکتبه مدبولی، سال ۲۰۰۸ میلادی.
کتاب «اشکالیه الفکر الزیدی فی الیمن المعاصر» نوشته دکتر عبدالعزیز قائد المسعودی، به مسأله تفکر زیدیه در عصر حاضر یمن می پردازد. المسعودی استاد تاریخ جدید و معاصر در دانشکده آداب دانشگاه صنعاء و صاحب کتابهایی چون «فقه الفقیه و فقه السلطه»، «الامام الشوکانی و الدولة القاسمیه»، «معالم تاریخ یمن المعاصر»، «الیمن المعاصر من القبیلیة الی الدولة» می باشد.

در نگاه کلی، محور اصلی این کتاب وضعیت سیاسی کنونی کشور یمن و زیدیان بوده، گاهی به تاریخ اجتماعی و سیاسی و میراث زیدیه انداخته و این امور را قبل و بعد از انقلاب مشروطه در سال ۱۹۴۸م در یمن بررسی می کند.
المسعودی در بیش تر بحث های کتاب از منابع جدید استفاده می کند از آن رو که بسیاری از این گونه مسائل در مصادر نخستین و منابع اولیه یافت نمی شود. وی در نوشتار خود بر این منابع تکیه کرده، اما آن ها را خالی از مناقشه ندانسته و اعتماد کامل و تمامی بدان ندارد. نگارنده تجربه جمهوری عربی یمن را باعث پیدایش بسیاری از مطالعات و بررسی های ادبی و تاریخی برخاسته از مذهب زیدی و سازمان امامی آن می داند. هر قرائتی از تاریخ ادب و فرهنگ یمنی خالی از

* دانش پژوه کارشناسی ارشد فرق و مذاهب اسلامی / افغانستان.

مقاصد سیاسی نیست و سیاست زیدی با آن‌ها رابطه بسیار تنگاتنگی داشته است. البته در ادامه این روابط، از تأثیر فرهنگ معتزلی یمن نیز بر زیدیه نباید گذشت؛ چرا که برای مطالعات و بررسی‌ها وضعیت سیاسی کنونی نیاز ضروری به میراث مکتوب و غیرمکتوب معتزله یمن خواهیم داشت.

المسعودی نظام حاکم بر یمن را دچار مشکلاتی می‌داند که تاکنون حل نشده و درصدد آن است که در خلال نوشتار خود به این مسأله نیز بپردازد. وی معتقد است که زیدیان باید از قیام برخی از امامان در برابر حکومت جمهوری عبرت گرفته و موعظه آموزند. نخستین امام سیدعلی بن علی المرونی است که قیامش در سال ۱۹۶۳م و آخرین آن‌ها (تا زمان تألیف کتاب) قیام سیدحسین بدرالدین الحوئی در پاییز سال ۲۰۰۴م بوده که به عنوان امام، مردم را به سوی خود می‌خوانده است. او سیدالحوئی را حریص‌ترین مردم بر احیای مذهب اهالی عدل و توحید دانسته و برای وی نقشی چون امام الهادی یحیی بن حسین قایل است. این نویسنده زیدیه معاصر را دچار بحرانی می‌داند که نیاز به تعمق و فکر فراوان در آن احساس می‌شود.

مهم‌ترین بخش این کتاب، قسمت معاصر آن (تقریباً از اواسط قرن نوزدهم میلادی) است که به سستی دستورات و احکام امامان و پیدایش حکومت مردمی و جمهوری می‌پردازد. وی معتقد است که بحران سیاسی به وجود آمده در یمن، فراموش شدن برخی از عقائد اساسی مانند امر به معروف و نهی از منکر و دوری از امامان و انتقال بسیاری امور از امامان به افرادی چون «عقال الحارات و شیوخ القبائل» است. «عقال الحارات» یعنی افرادی که مکلف به حفظ امنیت و نظم در مناطق زندگیشان و موظف به همکاری با پلیس و دولت صنعاء هستند. «شیوخ القبائل» یا «شیوخ الاسواق» یعنی کسانی که وظیفه امنیت و اصلاح ذات‌البین در محیط پایتخت و نواحی اطراف آن را داشته و ملزم به تعاون و همکاری با حکومت در این موارد و مسائلی چون نظارت بر قیمت‌های بازار، کم فروشی، تقدیم زکات و دیگر اموال به نزدیک‌ترین مرکز حکومتی می‌باشند. نویسنده در این بخش درصدد نشان دادن آن است که در این برهه، کنار گذاشتن تدریجی ائمه احکام و جایگزین شدن افرادی چون عقال الحارات و شیوخ القبائل به جای امامان، خود باعث بروز مشکلات برای جامعه است. زمانی که امور از سیطره امامان خارج شده و به دست کسانی چون افراد نام‌برده سپرده می‌شود، این اشخاص ملزم نیستند که در قوانین و در امور جامعه تحریف و تبدیلی انجام ندهند، و از سویی دیگر نیز ملتزم به همکاری و اطاعت اوامر حکومتی هستند.

دکتر احمد محمود صبحی درباره بحران سیاسی زیدیه معتقد است که با خرابی و ویرانی سه رکن مهم امامت یعنی وراثت، دعوت و خروج در میان زیدیه، آن‌ها دچار وضعیتی ناگوار شده و در تنگنا قرار گرفته‌اند. این مسأله در زیدیه اخیر از ابن‌الوزیر تا شوکانی نمود خاصی پیدا کرده است

که علمای زیدیه بیش‌تر اشتغال به فقه و حدیث یافته و از اصول و مذهب، به ویژه امامت فاصله گرفته‌اند. زمانی که از اصول غافل می‌شویم، طبیعتاً دیگر فروعی هم باقی نمی‌ماند که به آن‌ها بازگشت شود.

از طرف دیگر، زیدیه به همراه سایر مسلمین در حالت ناگوار دیگری که بحران عصر حاضر است نیز قرار گرفته‌اند؛ این بحران همان تفکر سیاسی اروپایی نفوذ کرده در نظام‌های حاکم اسلامی در کشورهای اسلامی است که سیاست را از دیانت جدا می‌پندارد و این در مذهب زیدیه بدین معنی است که؛ مقومات وجود قیام و اسباب آن به واسطه امامت از بین می‌رود.

به هر روی، به نظر دکتر صبحی این بحران قدرت تخریب‌چندانی ندارد؛ زیرا:

۱- در مذهب زیدیه بدیل‌هایی سازگار با عصر حاضر وجود دارد که لزوماً باعث تغییر و سرپوش نهادن بر میراث گذشته این مذهب نمی‌شود. زیدیه در تاریخ خود ارتباط و پیوستگی دائمی‌ای را می‌بیند که باعث عدم از هم گسیختگی تاریخ و فکر زیدی می‌شود. مثال تاریخی، خلافت امام علی علیه السلام است که نه به موجب نص جلی و خفی، بلکه به سبب بیعت همگانی و اختیاری مردم صورت گرفت. زیدیه نظام‌های سیاسی حاضر و مجالس مردمی را که راه انتخاب و دموکراسی را برگزیده‌اند، بدین صورت و با توجه به تاریخشان پذیرفته و مسأله‌ای چون دعوت در امامت را نادیده گرفته و هضم می‌کنند.

۲- مذهب زیدی از بدو تأسیس تا زمان شوکانی، متکفل بقا و رویارویی با بحران‌ها و تنگناها بوده و با آن‌ها به صورت ریشه‌ای مواجهه کرده است. سقوط نظام امامت به معنای ناتوانی فکر زیدی نیست. همان‌گونه که تحول جدید یعنی جدایی دین از سیاست، میراث زیدیه را به تاریخ نسپرده است؛ بر عکس آن، جریان‌های معاصر قوی‌ای منادی تطبیق دین اسلام در تمام مجالات و امور هستند که از جمله این امور نظام حاکم است. مذهب زیدی خواستار تجدید فکر دینی و جایگزین‌های لازم در این عصر می‌باشند.

دکتر المسعودی در آخرین بخش کتاب خود قرائات هفتگانه از زیدیه را که عده‌ای از نویسندگان و عالمان معاصر ارائه داده‌اند را بیان نموده، آن‌ها را نقد و بررسی می‌کند که در ادامه به تفصیل بدان اشاره خواهد شد.

محتوای کتاب

ابتدا نگاهی به محتوای کتاب و فصول و توضیحاتی درباره‌ی قرائات هفت‌گانه ارائه شده خالی از لطف نیست. عبدالعزیز قائد المسعودی کتاب خود را بر چهار باب و چند بحث مقدماتی تنظیم نموده است. این کتاب که بیش‌تر بر جنبه سیاسی زیدیه تأکید دارد، در آغازین صفحات

خود حاوی مدخلی نظری در باب مسأله خلافت اسلامی می‌باشد و پس از ریشه‌یابی این مسأله، وارد تحلیل فقهی راجع به این مطلب می‌شود. سپس به مسأله استمرار یا انقطاع امامت عظمی یا خلافت راشد می‌پردازد.

باب اول:

این باب در پنج فصل تنظیم شده است که عبارتند از: ۱- نهضت نخست زیدیه (از امام الهادی یحیی بن حسین تا ابوالفتح الدیلمی ۲۸۴ تا ۴۴۶ق)؛ ۲- مفهوم دعوت و ماهیت خروج؛ ۳- نهضت دوم زیدیه (از امام المتوکل احمد بن سلیمان تا یحیی بن محمد السراجی ۵۳۲ تا ۶۶۰ق)؛ ۴- صحنه سیاسی یمن در صدر اسلام؛ ۵- سابقه تاریخی شاخه قحطانیه. این فصول نیز خود حاوی موضوعاتی چون تشیع در نجد یمن، ظهور جنبش فاطمیه، میراث همدانیه و... می‌باشد.

باب دوم:

این باب در چهار فصل نگارش یافته که عبارتند از: ۱- ثابتات و متغیرات در دوره دولت دوم زیدیه؛ ۲- مرکزیت استبداد و ابزار آن؛ ۳- نهضت سوم زیدیه (از المنصور قاسم بن محمد تا المحتسب بدرالدین امیرالدین الحوثی از ۱۰۰۶ تا ۱۴۲۷ق)؛ ۴- مطرفیه و مخترعه از گفت‌وگو تا کشتار. فصل‌های باب دوم نیز شامل زیر موضوعاتی مانند نظام هجرت و قواعد آن، پیدایش مطرفیه، پیدایش مخترعه (حسینیه)، تأثیر سازمان امامیه، سلطه امامان و نفوذ فقهاء، عقیده حمیری در اصلاح، تبلور نظریه قحطانیه، فراوانی تناقضات و نزاعات میان مطرفیه و مخترعه و... است.

باب سوم:

باب سوم نیز در چهار فصل به رشته تحریر در آمده که عبارتند از: ۱- حیات سیاسی زیدیه در دوره دولت قاسمیه؛ ۲- شکل‌گیری بحران در تفکر زیدیه؛ ۳- دعوت شوکانیه؛ ۴- سستی حکم امامان و ظهور سلطه مردمی. فصل‌های سومین باب از کتاب در بردارنده زیر موضوعاتی چون قیام و استقلال و وحدت، عقود تشکیک و تفکیک، بازگشت به ابتدا، اصلاح فکر دینی، تأثیر نقش شیخ الاسلام، تنگنای

شریعت و شریعت، تأثیر وهابیت بر زیدیه، میراث شوکانی، بازتاب‌های بحران در پایتخت یمن، عقال الحارات و مشایخ القبائل، تعارض سلطه فرهنگی با نظام قبیله‌ای و... می‌باشد.

باب چهارم:

باب چهارم که شامل بخش مهم و اعظم کتاب است، اختصاص به قرائات هفتگانه‌ای دارد که دکتر عبدالعزیز قائد المسعودی در هفت فصل به بررسی آن‌ها می‌پردازد. نکته قابل ذکر درباره قرائات هفتگانه این است که تمام آن‌ها در محدوده نیم قرن گذشته تبیین شده و نقطه مشترک همه، بیان راه علاج برای بحران سیاسی‌ای است که فکر زیدی در زمان حاضر، به ویژه پس از سقوط نظام امامت بدان دچار شده است. دایره تفکر انقلابی زیدی در عصر کنونی، برآورنده نیازهای جامعه یمنی نبوده؛ چرا که تناقضات سیاسی و اقتصادی و جنگ‌های داخلی قبل و بعد از تشکیل دولت وحدت یمنی به وضوح مشاهده می‌شود. این باب که در واقع میراث گذشته معتزله را در زیدیه معاصر به نظاره می‌نشیند، بر بازنگری به تاریخ زیدیه در گذشته و زمان حاضر تأکید نموده، به خواننده توصیه می‌کند تا برای دریافت توضیحات بیش‌تر راجع به بحران فکر زیدی در یمن معاصر و سیر تاریخی آن که از میراث معتزله یمن تاکنون و از دوره سیاسی قدیم (امامت) تا دوره نوین (جمهوریت)، همراه با این نوشتار پیش رود.

دکتر عبدالعزیز المسعودی خوض در مسأله فکر معاصر زیدی را همان خوض در بحران نظام سیاسی حاکم می‌داند که پس از ویران شدن ارکان سه‌گانه دعوت زیدی در امامت (وراثت - دعوت - خروج) به وجود آمده، و این مسأله مهم در قرائات هفتگانه ذکر شده است. از مسایل دیگری که در قرائات هفتگانه مطرح می‌گردد، مسأله برخورد تاریخی نظام امامت و نظام قبیله‌ای است که دارای اهمیت کمی نیست. در این جا در ضمن معرفی این قرائات، توضیحی مختصری درباره هر یک از آن‌ها ارائه می‌کنیم.

۱- قرائت محمد ابوزهره (دعوت الامام الزید و الخروج)

قرائت نخست از آن محمد ابوزهره در کتاب «الامام الزید حیاة و عصره - آراوئه و فقهه» است. وی در تعریف و تحدید مذهب امام زید در امامت و سیاست و فقه او از منابع خطی و چاپی معتبری بهره برده و اثری از خود بر جای نهاده که برای متخصصین امر مفید بوده و دارای تعمق در شناساندن اصلاحات فقهی و کلامی و دیگر اصلاحات زیدیه معاصر، آن هم به صورت شیوا و روان است. ابوزهره که این کتاب را در اواخر دهه پنجاه میلادی در قرن بیستم نگاشته است، در خلال طرح نظریه نقش اهل بیت علیهم‌السلام در حیات سیاسی دوره امویان، معتقد به بازنگری در

تحولات سیاسی در فقه امام زیدبن علی است. همچنین اساس بحث، حول محور بحران سیاسی‌ای است که در اواخر دولت قاسمیه وارد فکر زیدی گردید. دکتر المسعودی ضمن بیان قرائت ابوزهره، در مواردی نیز او را مورد انتقاد قرار داده و مسائلی را تذکر داده است.

۲- قرائت احمد محمود صبحی (بحران فکر زیدی)

دکتر احمد محمود صبحی دومین شخصی است که المسعودی از قرائت او سخن گفته است. دکتر صبحی در جلد سوم از مجموعه «فی علم الکلام در اسسه فلسفیه لآراء الفرق الاسلامیه فی اصول الدین» به بیان تاریخ و عقائد زیدیه می‌پردازد.

کتاب صبحی که اطلاعات وسیعی راجع به میراث مخطوط معتزله یمن دارد، بیش تر دارای رویکرد فلسفی بوده و در زمره آثار عمیق کلامی و فقهی در باب زیدیه است که رابطه تنگاتنگ کلام و فقه را با امامت و حکومت بیان می‌کند.

در قرائت صبحی خطاب دینی عضوی جداناپذیر از موضوعات بحث او در تشیع مذهبی به اعتبار تاریخ و سیاست است. نکته دیگر در باب قرائت صبحی اعتماد و اعتنای فراوان وی به مصادر و منابع اصلی و مخطوط میراث زیدیه (معتزله یمن) می‌باشد که بسیار مهم بوده و از امتیازات کتاب به شمار می‌رود. نویسنده فی علم الکلام، جریان زیدی پیرو معتزله را به خوبی معرفی می‌کند که افرادی چون حاکم جشمی، یحیی بن حمزه و ابن المرتضی در میان آنانند. مورد خاص و مهمی که دکتر احمد محمود صبحی مطرح می‌نماید، بحث بحران فکر زیدی معاصر است؛ وی پس از تبیین مسأله و وارد نمودن اشکال، دو پاسخ برای آن ذکر می‌کند. عبدالعزیز قائد المسعودی به صبحی نیز اشکالاتی وارد می‌کند که یکی از آنان تخصص دکتر صبحی در فلسفه است که به طور طبیعی در مواضع دیگرش تأثیرگذار خواهد بود.

۳- قرائت علی محمد زید (امام الهادی و دولت مشروع)

کتاب «معتزله الیمن دولت الهادی و فکرة» اثر دکتر علی محمد زید می‌باشد که قرائت خود را از مذهب زیدیه ارائه نموده است. اهمیت کتاب وی که راجع به امام الهادی، دولت و تفکرات اوست، به دو نکته باز می‌گردد. الف) وجود نصوص تأکیدکننده بر آزادی اختیار انسان، یعنی رهایی عقل از بند نقل و ب) آزادی اختیار حاکم عادل و عزل او به هنگام مخالفت با شروط بیعت و عقد. این شرایط باعث بروز شرایط سیاسی خاصی برای حاکمان خواهد شد و ارتباط مستقیمی

با مسأله امر به معروف و نهی از منکر خواهد داشت. المسعودی در این بخش برای چندمین بار خاطر نشان می‌کند که تفکر معتزلی دایره نظری فکر زیدیه را تشکیل می‌دهد.

۴- قرائت عبدالعزیز بن صالح المقالح (مناصب زیدیه و حاکمان)

قرائت چهارم از آن عبدالعزیز بن صالح المقالح نویسنده یمنی و صاحب کتاب «الیمن الاسلامی قرائت فی فکر الزیدیه و المعتزله» می‌باشد. وی در این اثر معتقد است که داشتن حکومت در وهله نخست و در زمان زیدیه نخستین مورد نظر نبوده است؛ اما در ادامه و در عصر زیدیه متأخر قضیه به عکس شده است. المقالح نسبت به قرائت‌های گذشته، قرائتی نوین ارائه نموده و در بحثی مستقل در کتابش با عنوان «قرائتی در فکر زیدی و معتزلی» به این مقوله پرداخته است. وی هم‌چنین مطالبی مانند گفت‌وگوی زیدیه و معتزله، گفت‌وگویی راجع به معتزله یمن، گفت‌وگویی راجع به تفکر زیدی، قرائتی از دوران شوکانی و... را در نگاشته خود جای داده است.

۵- قرائت احمد عبدالله عارف (برخورد افکار با یک‌دیگر)

احمد عبدالله عارف، نویسنده کتاب «الصله بین الزیدیه و المعتزله» قرائت پنجم از زیدیه را ارائه نموده است. ملاحظات عمومی درباره ضعف روشی مشهود در قرائات صورت گرفته از میراث معتزله یمن سبب شده که برخی به دنبال پر کردن این ضعف علمی باشند. عارف با نوشته خود در باب میراث معتزله یمن که از نظر علمی - آکادمی دارای ارزش فراوانی است، سعی در جبران ضعف در راه تکمیل این مسیر نموده است. این نویسنده که در صدد بیان رابطه عمیق میان تفکر معتزله و زیدیه و تأثیر فراوان فکر اعتزال بر فکر زیدی است، این رابطه را قدیمی و ریشه‌دار خوانده، آن را در رابطه میان امام زید بن علی و واصل بن عطاء جست‌وجو می‌کند.

۶- قرائت قاضی اسماعیل بن علی الأکوع (جعفریه زیدیه)

ششمین قرائتی که المسعودی در کتاب خود بدان می‌پردازد، قرائت قاضی الأکوع در کتاب «هجر العلم و معارقه فی الیمن» است که در پنج مجلد مهم‌ترین اعمال امامان متقدم و متأخر زیدیه که خود را در خدمت میراث معتزله یمن قرار داده‌اند، بیان می‌کند. این کتاب حاوی اطلاعات ارزش‌مندی درباره حیات فکری و سیاسی زیدیه می‌باشد. قاضی الأکوع بر خلاف قرائت عارف، رابطه و پیوند میان دو فرقه زیدیه و معتزله را انکار می‌کند و ارتباطی دیگر را تبیین

می‌کند که در میان شیعه امامیه اثنی‌عشریه یا «جعفریه» و فرقه‌های زیدیه وجود جدی داشته است. وی در ادامه از جریان حوثی‌های یمنی نیز به تفصیل سخن می‌گوید.

۷- قرائت محمد الحکیم و سیدابراهیم بن علی الوزير (خطای در تطبیق)

قرائت هفتمی که در کتاب دکتر المسعودی مطرح گردیده است، قرائت روزنامه‌نگار و نویسنده عرب، محمد الحکیم می‌باشد که برگرفته از مقاله‌ی او یعنی «قرائات فی الفکر الزیدی» است. وی به نکات کلیدی در بحران موجود در نظام حکومتی در یمن معاصر پرداخته و دیدگاهی خاص از گذشته و حال حاضر زیدیه ارائه می‌نماید. او سعی می‌کند تا برخی از جوانب مسکوت مانده در مذهب زیدی را بررسی کند. الحکیم در رابطه با امامت و سیاست، رابطه زیدیه و معتزله و اثنی‌عشریه، نهضت زیدیه، وحدت اسلامی و... سخن می‌گوید. قرائت محمد الحکیم در تقابل روزنامه‌ای با استاد سیدابراهیم بن علی الوزير، فرزند یکی از شهدای محراب زیدیه می‌باشد که المسعودی از هر دوی آنان به تفصیل یاد نموده است.

